

Het Cavallé-Coll orgel in de Ste. Clotilde in Parijs

Ewald Kooiman

Op 19 december 1859 werd het nieuwe Cavallé-Coll orgel in de basiliek van Ste. Clotilde officieel in gebruik genomen; de onlangs benoemde titularis César Franck en de populaire Lefébure-Wély bespeelden het orgel voor een zeer groot publiek. De grote trekpleister van de avond zal zeker niet Franck, maar Lefébure-Wély zijn geweest. Dankzij een recente publikatie van Fenner Douglass¹, kennen we nu het oorspronkelijk dispositieplan, alsmede de hoofdmomenten uit de langdurige ontstaansgeschiedenis van dit orgel.

Wat was de dispositie van dit orgel bij de oplevering? Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Wie zich ooit heeft beziggehouden met de vraag naar de oorspronkelijke dispositie, zal ongetwijfeld met verbazing hebben geconstateerd, hoezeer de diverse opgaven onderling afwijken.

De eerste grote ombouw van dit orgel vond plaats in de jaren 1932/33, toen Charles Tournemire er organist was. Er werd o.m. een nieuwe speeltafel geplaatst, en de oorspronkelijke speeltafel bevindt zich nu ten huize van de enige organist die zich baron mag noemen, zonder dat er bij zijn geboorte aanwezigheid van blauw bloed in zijn aderen konden worden aangetoond, nl. de Belg Flor Peeters. Deze heeft de dispositie zoals die blijkt uit deze speeltafel gepubliceerd² vergezeld van fotos van de registers. Hieruit blijkt, dat vlak vóór 1932 het orgel de volgende dispositie had:



PEDAAL 27 tonen (C-d¹)

Jeux de fonds

1. Soubasse 32
2. Contrebasse 16
3. Basse 8
4. Octave 4

Jeux de combinaison

5. Bombarde 16
6. Basson 16
7. Trompette 8
8. Clairon 4

POSITIF 54 tonen

1. Bourdon 16
2. Montre 8
3. Gambe 8
4. Flûte harmonique 8
5. Bourdon 8
6. Unda Maris 8
7. Prestant 4

8. Flûte octaviante 4
9. Quinte 3
10. Doublette 2
11. Plein jeu
12. Clarinette 8
13. Trompette 8
14. Clairon 4

GRAND ORGUE 54 tonen

1. Montre 16
2. Bourdon 16
3. Montre 8
4. Viole de gambe 8
5. Flûte harmonique 8
6. Bourdon 8
7. Prestant 4

8. Octave 4
9. Quinte 3
10. Doublette 2
11. Plein jeu harmonique
12. Bombarde 16
13. Trompette 8
14. Clairon 4

RECIT 54 tonen, in zwelkast

1. Flûte harmonique 8
2. Viole de gambe 8
3. Bourdon 8
4. Voix céleste 8
5. Basson-Hautbois 8
6. Voix humaine 8

7. Flûte octaviante 4
8. Octavin 2
9. Trompette 8
10. Clairon 4

COMBINATIETREDEN (in de volgorde van de speeltafel)

1. Tirasse G.O.
2. Tirasse Pos.
3. Tirasse Réc.
4. Anches Ped.
5. Octaves Graves G.O.
6. Octaves Graves Pos.
7. Octaves Graves Réc./Pos.
8. Anches G.O.
9. Anches Pos.
10. Anches Réc.
11. Accouplement Pos./G.O.
12. Accouplement Réc./Pos.
13. Trémolo Récit
14. Expression (= zweltrede)

Andre Marchal³ heeft een opgave verstrekt van de dispositie, zoals die volgens hem in het jaar 1912, toen hij voor het eerst het orgel van de Ste. Clotilde bespeelde, was. Er zijn een aantal verschillen met de dispositie zoals ik die hierboven gaf:

- a. Marchal noemt de mixtuur van het Pos. *Plein jeu harmonique*; in plaats van *Flûte octaviante 4* op hetzelfde klavier, spreekt hij van *Flûte 4*.
- b. De *Octave 4* van het G.O., die volgens de speeltafel deel uitmaakt van de Jeux de combinaison (deze hebben alle in rood uitgevoerde naamsaanduidingen), rangschikt Marchal onder de Jeux de fonds.

- c. De hoofdwermixtuur - volgens de speeltafel een *Plein jeu harmonique* - was volgens Marchal in 1912 een *Mixture 6 rangs*.

De situatie wordt gecompliceerder, wanneer we naast deze opgave die leggen welke afkomstig is van de firma Beuchet-Débière⁴, de voortzetting van het huis Cavallé-Coll/Mutin. Ik releveer de volgende afwijkingen van de dispositie volgens de speeltafel:

- a. G.O.: in plaats van een *Octave 4* een *Flûte octaviante 4*
in plaats van een *Plein jeu harmonique* een *Plein Jeu 7 rangs*
b. Pos.: in plaats van *Prestant 4* en *Flûte octaviante 4*
Octave 4 en *Prestant 4*
de mixtuur staat hier opgegeven als een *Plein Jeu 4 rangs*

De dispositie die de firma Beuchet-Debière verstrekt, heet de oorspronkelijke dispositie te zijn.

In sommige opgaven vindt men een aantal kleinere afwijkingen: zo vermelden Jean Huré⁵ en Félix Raugel⁶ in plaats van een *Soubasse 32* in het pedaal een *Quintaton 32*; in plaats van *Basse 8* vinden we ook wel *Flûte 8*. Dit laatste hoeft geen verbazing te wekken, als we weten dat in de ontwerpdispositie voor dit orgel⁷ Cavallé-Coll zelf voor het pedaal op gaf: *Basse ou Flûte ouverte 8*, en voor de 16 voet labiaal: *Contrebasse ou Flûte ouverte 16*.

Ook Marie-Claire Alain⁸ heeft zich bezig gehouden met de vraag naar de oorspronkelijke dispositie van het orgel eveneens in de Ste. Clotilde. Zij baseert zich op de registraanduidingen van de speeltafel die zich bij Flor Peeters bevindt, en op Andre Marchals opgaven. Er zijn enkele kleine verschillen met de door mij gepubliceerde lijst, en wel:

- a. zij weet te melden dat de *Plein Jeu* van het *Positif 5* sterk was en de *Plein Jeu harmonique* van het *Grand Orgue* eveneens.
b. zij geeft aan, dat in zijn oorspronkelijke aanleg het orgel geen pedaalkoppel naar het *Récit* bezat.

Het gaat hier om een bekend probleem: diverse malen schrijft Franck pedaalpartijen voor die parallel lopen met linkerhand, wanneer deze op het *Récit* speelt. De verklaring hiervan zou zijn, dat Franck niet beschikte over een pedaalkoppel aan het *Récit*. Voorzover mij bekend is André Marchal de eerste auteur, die dit punt van de *tirasse Récit* naar voren heeft gebracht. Hij zegt:⁹ „L'orgue n'avait en 1912, date à laquelle Ch. Tournemire m'a invité à la toucher pour la première fois, subi depuis la mort de C. Franck qu'un relevage fait au début du siècle par Mutin, qui avait alors ajouté une Tirasse Récit n'existant pas dans l'orgue primitif. Ceci explique que dans les passages écrits au Récit avec Pédale, Franck doublait cette dernière avec la main gauche”.

(In 1912, toen Ch. Tournemire me uitnodigde om voor het eerst op dit orgel te spelen, had het orgel sinds de dood van C. Franck alleen maar een kleine opknappbeurt ondergaan, die aan het begin van deze eeuw door Mutin was uitgevoerd; deze had toen een koppel Ped. aan *Récit* toegevoegd, die op het oorspronkelijke orgel niet voorkwam. Dit verklaart dat Franck in de passages voor *Récit* en *Pedaal* de pedaalpartij laat meespelen met de linkerhand.)

Zou deze koppel pedaal/*Récit* een andere trede hebben vervangen? Volgens Marie-Claire Alain kwam hij in de plaats een trede *Appel GO*; volgens Marie-Louise Jaquet¹⁰ in plaats van een *Pédale d'orage*.

Marie-Louise Jaquet weet te melden, dat de mixtuur van het *Grand Orgue* in de oorspronkelijke toestand een 7 sterke *Plein Jeu harmonique* was; die van het *Positif* een 5 sterke *Plein Jeu*. Ook zij noemt een combinatietrede *Appel Grand-Orgue*.

Norbert Dufourcq¹¹ geeft op het *Grand Orgue* alleen *Plein Jeu*, zonder verdere aanduiding van het aantal koren, en evenzo voor het *Positif Plein Jeu*, zonder nadere opgave. Zijn lijst met combinatietreden is nogal afwijkend: volgens hem waren er suboctaaf koppels voor elk van de manualen, dus voor het *Grand Orgue*, *Positif* en *Recit*. Dit vinden we ook bij Flor Peeters, maar daar gaat het om een duidelijke verschrijving, of misschien wel om een drukfout; immers, op de foto van de speeltafel is duidelijk te lezen, dat de drie suboctaafkoppels waren voor G.O., Pos. en Réc./Pos. Dufourcq vermeldt de aanwezigheid van een *Tirasse Récit* en van een trede *Introduction Grand Orgue*: bovendien was er volgens hem niet een manuaalkoppel *Récit/Positif*, maar een koppel *Récit/Grand Orgue*. Nu is Norbert Dufourcq bepaald niet het schoolvoorbeeld van filologische nauwgezetheid, en daarom volsta ik met het signaleren van de bij hem gevonden afwijkingen, die ik voorlopig als slordigheden wil beschouwen.

Félix Raugel¹² meldt op het *Grand Orgue* een *Plein Jeu 6* sterk, op het *Positif* een *Plein Jeu harmonique*. Hij geeft niet de pedaalkoppel *Récit*. Bij hem zijn er slechts 2 suboctaafkoppels,

nl. G.O. en Pos. De invoeringstrede voor het Grand Orgue vinden we bij hem niet. Ook Fenner Douglass¹³ heeft zich gewaagd aan het opstellen van een oorspronkelijke dispositie. Volgens hem had het Grand Orgue een Fourniture 6 sterk, het Positif een Plein Jeu waarvan hij het aantal koren niet vermeldt. Er was volgens Douglass vanaf den beginne een Tirase naar het Récit en geen Appel Grand Orgue.

Louis Toebosch¹⁴ geeft een dispositieopgave aan de hand van de oorspronkelijke speeltafel. Hij geeft slechts twee suboctaafkoppels: *Octaves Graves G.O. en Récit*.

Het volgende schema brengt de belangrijkste punten van verschil in kaart:

	speeltafel	A. Marchal	Beuchet-Debierre	M.-ClAlain	M.-L. Jaquet	F. Douglass	F. Raugel
mixtuur POSITIF	Plein jeu	Plein jeu harmonique	Plein jeu 4 r.	Plein jeu 5 r.	Plein jeu 5 r.	Plein jeu	Plein jeu harmonique
mixtuur GRAND ORGUE	Plein jeu harmonique	Mixture 6 r.	Plein jeu 7 r.	Plein jeu harmonique 5 r.	Plein jeu harmonique 7 r.	Fourniture 6 r.	Plein jeu 6 r.
TIRASSE RECIT	aanwezig	latere toevoeging	oorspronkelijk	latere toevoeging	latere toevoeging	oorspronkelijk	latere toevoeging
APPEL GRAND ORGUE	niet aanwezig	niet aanwezig in 1912	niet in oorspronkelijke dispositie	oorspronkelijk aanwezig, maar vervangen door Ped/III	oorspronkelijk aanwezig	niet in oorspronkelijke dispositie	niet in oorspronkelijke dispositie
PEDALE D'ORAGUE	niet aanwezig	niet aanwezig	niet aanwezig	niet aanwezig	in oorspronkelijke dispositie; later vervangen door Ped/III	niet aanwezig	niet aanwezig

De lezer die mijn uiteenzettingen tot zover heeft willen volgen, vraagt zich misschien af, waarom ik al deze auteurs de revue laat passeren. In het begin van het artikel heb ik gezegd, dat Fenner Douglass diverse stukken over het orgel van de Ste. Clotilde, o.a. de ontwerpdispositie, heeft gepubliceerd. Waarom dan niet eenvoudigweg deze ontwerpdispositie genomen?

Het antwoord op deze vraag brengt nieuwe complicaties met zich mede: we weten nl. dat de ontwerpdispositie aanmerkelijk verschilt van de dispositie bij de oplevering. En de situatie is deze, dat we wél stukken hebben die de ontwerpdispositie geven, maar geen enkele schriftelijke verslaglegging van de definitieve dispositie bij de ingebruikname; we beschikken evenmin over een keuringsrapport.

We laten de vraag naar de dispositie van 1859 even rusten, en kijken naar de door Douglass gepubliceerde ontwerpdispositie. Deze is gedateerd 21 januari 1853, en luidt als volgt:

PEDAAL 25 tonen C-c¹

Jeux de fond

1. Contrebasse ou Flûte ouverte 16
2. Basse ou Flûte ouverte 8
3. Octave 4

Jeux de combinaison

4. Bombarde 16
5. Trompette 8
6. Clairon 4

2me clavier du POSITIF 54 tonen

1. Montre 8
2. Prestant 4
3. Bourdon 8
4. Flûte douce 4
5. Salicional 8

6. Quinte 3
7. Doublette 2
8. Plein jeu 5 r
9. Trompette 8
10. Cromorne 8

Clavier du GRAND ORGUE 54 tonen

1. Montre 16
2. Montre 8
3. Prestant 4
4. Viola di Gamba 8
5. Viole d'Amour 4
6. Bourdon 16
7. Bourdon 8
8. Flûte harmonique 8

9. Octave 4
10. Quinte 3
11. Doublette 2
12. Fourniture 4 r
13. Cymbale 3 r
14. Bombarde 16
15. Trompette 8
16. Clairon 4

Clavier du RECIT EXPRESSIF 54 tonen

- | | |
|-----------------------|---------------------------|
| 1. Flûte harmonique 8 | 5. Octavin 2 |
| 2. Flûte octaviane 4 | 6. Trompette harmonique 8 |
| 3. Flûte douce 8 | 7. Basson et hautbois 8 |
| 4. Viole d'amour 8 | 8. Voix humaine 8 |

COMBINATIETREDEN

1. Positif/Grand Orgue
2. Récit/Grand Orgue
3. Pedaalkoppel
4. Suboctaafkoppel
5. Trémolo Récit
6. Jeux de combinaison Pedaal
7. Jeux de combinaison Grand Orgue
8. Jeux de combinaison Récit
9. Jeux de combinaison Positif
10. Expression Récit (= zweltrede)

De prijs van dit orgel zou 50.960,— francs moeten bedragen, waarbij de kas (naar ontwerp van de architect van de kerk) en de tribune niet meegerekend zijn.

Op 20 april 1855 richt Cavaillé-Coll zich met 'n brief tot de opdrachtgever voor de bouw, de prefect van het departement van de Seine.¹⁵ Hieruit blijkt, dat de architect van de kerk nog steeds niet de tekeningen voor de orgelkas heeft geleverd. Daardoor kon Cavaillé-Coll nog niet met de bouw beginnen. De bedoeling was, dat het orgel en de kerk tegelijk klaar zouden komen (de kerk werd op 30 november 1857 ingewijd). Cavaillé-Coll schrijft de prefect, dat de bouw en installatie van het orgel zeker 18 maanden in beslag zullen nemen, op voorwaarde dat de kas acht maanden vóór de oplevering van het orgel helemaal gereed zal zijn. Op 29 september 1857 doet Cavaillé-Coll opgave aan de architect van de op dat moment verrichte werkzaamheden, en vraagt hij betaling van 34.000,— francs voor dit werk, volgens een preciese specificatie.¹⁶ Het blijkt dat er enkele kleine wijzigingen in het oorspronkelijke plan hebben plaats gevonden:

- de pedaalomvang is geworden C-d¹
- op het Positif zijn de flûte douce 4 en de salicional 8 verdwenen; daarvoor in de plaats zijn gekomen: flûte harmonique 8 en gambe 8.

Cavaillé-Coll wijst er op, dat hij naast de bouw van de gangbare Barker-machine, een speciale voorziening heeft moeten treffen voor het Grand Orgue, waarvan de lade zich bevindt onder in de torens van de orgelkas. De opbouw van het orgel in de kerk was op dit moment al begonnen, zo blijkt nog uit deze brief. Op 17 december 1857 vraagt Cavaillé-Coll een betaling voor verrichte werkzaamheden. Alle pijpwerk is klaar, de mechaniek, de klavieren, de combinatie-treden zijn ook klaar, maar nog niet geïnstalleerd.¹⁷

De volgende opgave dateert van 12 juli 1858¹⁸. De dispositie die Cavaillé-Coll hier vermeldt, is die van het ontwerp uit 1853, mét de uitbreiding van het pedaal. De wijziging in het Positif, zoals gesignaleerd in de brief dd. 29 september 1857, is weer ongedaan gemaakt. Of zou het in genoemde brief alleen maar om een onnauwkeurigheid gaan? Ook nu wijst Cavaillé-Coll op de speciale voorziening die hij voor het Grand Orgue heeft moeten treffen. Verder is alles gebouwd volgens het contract; van de aanneemsom ten bedrage van 50.960,— francs is nu voor 49.960 francs werk geleverd, m.a.w. het orgel is bijna klaar. Maar nu doet zich een hoogst merkwaardige situatie voor: er valt een lange stilte rond dit orgel. Over een officiële ingebruikname horen we voorlopig niets. Pas in november 1859 gaat Cavaillé-Coll spreken over een officiële ingebruikname. In de desbetreffende correspondentie¹⁹ zegt hij dat het orgel in augustus 1859 is klaar gekomen. De vraag dringt zich nu op, wat er is gebeurd tussen juli 1858 (het moment waarop het orgel vrijwel af was) en augustus 1859 (het moment waarop het orgel in werkelijkheid is klaar gekomen). Op 29 augustus 1859 schrijft Cavaillé-Coll een merkwaardige brief aan de architect van de kerk (alle financiële zaken liepen over hem); ik citeer de belangrijkste passages eruit²⁰:

„L'exécution de cet orgue, établi dans des conditions tout-à-fait exceptionnelles, a donné lieu à beaucoup plus de travail et de dépense que nous n'avions pu le prévoir. Vous avez pu juger par vous-même, M., combien l'excessive élévation de la tribune destinée à recevoir l'orgue a exigé d'études pour faire un instrument agréable à la vue et qui réunit toutes les conditions qu'on doit exiger d'un grand orgue d'église. Malgré les difficultés de la tâche nous croyons avoir vaincu

tous les obstacles et nous pouvons vous assurer que l'orgue de Ste. Clotilde est aujourd'hui un des meilleurs instruments qui soient sortis de nos ateliers et réunissant tous les perfectionnements de l'art moderne.

Le montant de notre mémoire s'élève à la somme de..... 74.610,— Ce chiffre qui dépasse de beaucoup nos prévisions pourrait vous paraître exagéré, mais nous pouvons vous affirmer que l'orgue de la Madeleine qui ne présentait pas les mêmes difficultés, qui contient à peu près le même nombre de jeux nous a été payé 75.000,—”

(De bouw van dit orgel, dat onder absoluut uitzonderlijke omstandigheden is tot stand gekomen, heeft veel meer werk en uitgaven met zich meegebracht dan wij hadden kunnen voorzien. U heeft zelf kunnen beoordelen, Mijnheer, hoeveel studie de buitengewone hoogte van de orgeltribune heeft gevraagd ten einde een instrument te kunnen bouwen dat aangenaam is voor het oog, en dat tegelijkertijd beantwoordt aan alle eisen die men aan een groot kerkorgel mag stellen. Ondanks de zwaarte van deze taak, menen wij alle obstakels te hebben overwonnen, en wij kunnen U verzekeren dat het orgel van de Ste. Clotilde nu één van de beste instrumenten uit ons atelier is: tevens verenigt het alle verbeteringen van de moderne orgelbouw in zich. Het totale bedrag van onze rekening bedraagt 74.610 francs. Dit bedrag, dat veel hoger is dan onze schatting, zou U misschien overdreven hoog kunnen lijken, maar wij kunnen U verzekeren dat het orgel van de Madeleine, waarbij we niet op dezelfde moeilijkheden zijn gestuit, en dat vrijwel evenveel registers telt, 75.000 francs heeft gekost).

Cavaillé-Coll schrijft dus in augustus 1859 dat het orgel veel duurder is geworden dat in het Devis aangegeven: daar bedroeg de prijs 50.960,— francs, nu noemt Cavaillé-Coll een bedrag van 74.610,— francs, d.w.z. ruim 45% meer! Dit is de eerste keer, dat Cavaillé-Coll deze opvallende prijsstijging ter sprake brengt. In alle voorafgaande rapporten hield hij zich exact aan de gedetailleerde prijsopgaven van het Devis uit 1853. Ook heeft hij vóór 1859 niet over ingrijpende problemen met de bouw gesproken; het enige punt dat hij tweemaal heeft genoemd, zijn de speciale voorzieningen die voor de lade van het Grand Orgue nodig waren: hij sprak daarbij niet over een hieruit voortvloeiende prijsverhoging. De argumentatie die Cavaillé-Coll geeft voor zijn indrukwekkende prijsverhoging is opvallend summer: hij noemt de excessieve hoogte van de tribune, maar daarmee was hij al lang vertrouwd. De buitengewone omstandigheden die hij aanvoert licht hij niet nader toe. En wat bedoelt hij, wanneer hij zegt dat de bouw veel meer werk en uitgaven meebracht dan was voorzien?

Om een antwoord op deze vragen te vinden, moeten we ons eerst herinneren dat volgens het Devis het orgel 40 stemmen zou tellen. Bij de ingebruikname telde het orgel, zowel de oorspronkelijke speeltafel als alle opgaven bevestigen dit, 46 stemmen. Zou er een verband bestaan tussen deze mysterieuze uitbreiding van het aantal registers en de grote stijging in prijs? Het valt op, dat Cavaillé-Coll in zijn zojuist geciteerde brief in het geheel niet spreekt over een dispositiewijziging. We weten dat Cavaillé-Coll vrij vaak afweek van zijn Devis, en extra registers toevoegde. In die gevallen beschikken we steeds over preciese gegevens met betrekking tot deze uitbreidingen. Vaak is het Cavaillé-Coll zelf die de opdrachtgever bericht dat hij om artistieke redenen tot uitbreiding is over gegaan, en derhalve op een hogere prijs uitkomt. Soms ook zijn het de keuringsrapporten waarin een dergelijke uitbreiding wordt gereleveerd. Helaas beschikken we voor de Ste. Clotilde niet over een dergelijk keuringsrapport.

We zagen boven al, dat de dispositie van 40 of 46 stemmen was gebracht. Waaruit bestonden de wijzigingen?

Op het **Pedaal** zijn toegevoegd:

- + Sousbasse 32
- + Basson 16

Op het **Positif** zijn er de volgende wijzigingen ten opzichte van het Devis:

Jeux de fonds

- + bourdon 16
- + gambe 8
- + unda maris 8
- + flûte harmonique 8
- flûte douce 4
- salicional 8

Op het **Grand Orgue** zijn gewijzigd:

- Jeux de fonds**
- viole d'amour 4

Jeux de combinaison

- + clarinette 8
- cromorne 8
- + clairon 4
- + flûte octaviante 4

Jeux de combinaison

- furniture 4 r

- cymbale 3 r
+ plein jeu

Het *Récit* werd als volgt gewijzigd:

Jeux de fonds

- flûte octaviante 4
- + viole de gambe 8
- + voix céleste 8
- + bourdon 8
- flûte douce 8
- viole d'amour 8
- + basson-Hautbois 8
- + voix humaine 8

Jeux de combinaison

- + flûte octaviante 4
- + clairon 4
- basson et Hautbois 8
- voix humaine 8

Uit dit overzicht blijkt wel dat er ingrijpend is gewijzigd in de dispositie. Enerzijds is er sprake van een duidelijke uitbreiding van het registerbestand; daarnaast zijn er ingrijpende wijzigingen aangebracht in de verdeling van de stemmen over de jeux de fonds en de jeux de combinaison. Zoals ik boven al heb aangegeven moeten deze wijzigingen hebben plaatsgevonden nadat het orgel zo goed als klaar was.

Wat kan Cavallé-Coll er toe hebben gebracht in een zo goed als voltooid orgel dermate omvangrijke wijzigingen aan te brengen?

Fenner Douglass is van mening dat alleen de invloed van César Franck een verklaring kan zijn voor de bovengenoemde dispositiewijzigingen. Volgens Douglass was Franck op 22 januari 1858 zijn werk aan de Ste. Clotilde als koördirigent begonnen²¹, hij geeft overigens geen bronvermelding voor deze datum. Leon Vallas²² en Jean Gallois²³ noemen ook dezelfde datum, maar dan in een andere context. Op genoemde datum werkte Franck mee als pianist aan een concert dat gegeven werd in het Institut Musical van Orléans, aan welke concerten hij een vast medewerker was. Op het bewaard gebleven programma van dit concert staat vermeld: „Le piano sera tenu par M. César Franck, maître de chapelle et 1er organiste de la paroisse de Sainte-Clotilde”.

INSTITUT MUSICAL.
ORLÉANS.
VINGT-QUATRE ANS.

1^{er} Concert. - Vendredi 22 janvier 1858.

PROGRAMME.

PREMIERE PARTIE.

1 ^{re} Ouverture du <i>Freischütz</i> .	WEBER.
2 ^e Cavatine de <i>Norma</i> , chantée par M ^{lle} CAMBARDI, 1 ^{re} soliste du Théâtre-Italien.	BELLINI.
3 ^e Fiancée sur des motifs de la <i>Norma</i> , exécutée sur le violon, par M. ALARD.	ALARD.
4 ^e Menuet, tyrolien, chanté par M ^{lle} CAMBARDI.	BOSSIZZI.
5 ^e Chansonnettes chantées par M. MULLER, solistes des concerts de Vichy.	

DEUXIEME PARTIE.

6 ^e Ouverture du <i>Cheval de bronze</i> .	AUBER.
7 ^e <i>Étranger</i> , romance chantée par M ^{lle} CAMBARDI.	ALARD.
8 ^e Villanelle exécutée sur le violon par M. ALARD.	VERGAND.
9 ^e Valse de Venise, chantée par M ^{lle} CAMBARDI.	ALARD.
10 ^e Fantaisie sur la <i>Musette</i> , exécutée sur le violon par M. ALARD.	ALARD.
11 ^e Chansonnettes chantées par M. MULLER.	

Le piano sera tenu par M. César FRANCK, maître de chapelle et 1^{er} organiste de la paroisse de Sainte-Clotilde.

La disposition de régleman qui ne permet ni d'entrer ni de sortir pendant l'exécution des morceaux de musique sera rigoureusement exécutée.

Le 2^e Concert aura lieu le vendredi 5 février.

Imp. de Pagere.

Hieruit blijkt dus dat op genoemde datum Franck zowel koördirigent als le organist was van de Ste. Clotilde. Douglass' bewering, dat Franck op 22 januari zijn werk als koördirigent was begonnen is onjuist. Op deze datum tooide hij zich voor het eerst met zijn nieuwe titel. Jean Gallois weet te melden dat Franck in 1857 dirigent van de Ste. Clotilde werd²⁴; zolang de basiliek nog niet klaar was, werden de diensten gehouden in een kapel aan de rue Sainte-Valère. De inzegening van de Basiliek vond plaats op 30 november 1857. We hebben boven gezien dat in september 1857 Cavallé-Coll in de kerk bezig was met de opbouw van het orgel. We mogen wel aannemen dat Franck deze opbouw op de voet heeft gevolgd. Douglass veronderstelt dat Franck in de oorspronkelijke dispositie een aantal registers miste, die voor hem van essentieel belang waren, zoals de voix céleste op het Récit, de bourdon 16 op het Positif, en de clairon 4. Na discussies tussen Franck en Cavallé-Coll zou deze in 1858 hebben besloten om de door Franck gewenste veranderingen aan te brengen. Omdat Cavallé-Coll van mening was dat hij al meer dan genoeg rapporten bij zijn opdrachtgevers had ingediend, zou hij pas na voltooiing van één en ander de extra kosten in rekening brengen. Om moeilijkheden te vermijden, zou hij bij zijn eindafrekening in het midden laten wat er precies gebeurd was in het laatste stadium van de bouw. Douglass is van mening dat we in de registraties van de 6 Pièces de neerslag vinden van de nieuwe dispositie, met name in de Pastorale, in de Grande Pièce Symphonique en in de Fantaisie en Ut. In de Pastorale (opgedragen aan Cavallé-Coll) betreft dit vooral het gebruik van de toegevoegde bourdon 16 van het Positif, in de Grande Pièce Symphonique het gebruik van de voix céleste op het Récit, en de Unda Maris op het Positif. Douglass geeft niet aan welke nieuwe registers Franck in zijn Fantaisie en Ut benut. Om met de laatste constatering van Douglass te beginnen: het lijkt me niet aan twijfel onderhevig, dat de registratie van de 6 Pièces gedacht is vanuit de definitieve dispositie van Francks orgel. Maar wat is de waarde van dit argument voor de verklaring van de wijziging in de dispositie? Als ik Douglass goed begrijp, bedoelt hij het volgende: Franck had een ideaalbeeld van een orgeldispositie in zijn hoofd; de oorspronkelijke dispositie van de Ste. Clotilde beantwoordde niet aan dit beeld. Zodra hij het eens was geworden met Cavallé-Coll over de aan te brengen wijzigingen, begon hij met de conceptie van zijn 6 Pièces. Ik merk daarbij op, dat de dateringen van enkele van deze stukken enige jaren later zijn dan die van de hier behandelde gebeurtenissen. Het manuscript van de Pastorale is gedateerd september 1863, dat van de Fantaisie en Ut oktober 1863, dat van de Grande Pièce Symphonique eveneens 1863. Deze dateringen sluiten uiteraard een conceptie in een veel eerder stadium niet uit. De verbinding die Douglass legt tussen de wijzigingen in de oorspronkelijke dispositie en de registratie-voorschriften in de 6 Pièces hebben geen verklarende waarde voor deze wijzigingen. Wel kan men uit de opdracht van de Pastorale aan Cavallé-Coll afleiden dat er een goede relatie tussen beide bestond, maar dat was uit andere hoofde ook wel bekend. Wat nu het centrale punt van Douglass' bewering betreft, nl. dat onder invloed van Franck Cavallé-Coll het orgel in de Stem. Clotilde in een zeer laat stadium van de bouw nog ingrijpend heeft gewijzigd; het lijkt me dat we hier een plausibele verklaring hebben van een probleem dat op geen enkele andere manier bevredigend valt te duiden.

Nu we op deze manier een mogelijke verklaring hebben gevonden voor de uitbreiding van 40 naar 46 registers, keer ik terug tot een paar vragen die we eerder in dit artikel bespraken. Allereerst het beroemde vraagstuk van de Pedaalkoppel naar het Récit. We zagen boven, dat in het Devis er sprake was van 10 combinatietreden, en dat de speeltafel in het bezit van Flor Peeters er 14 heeft. Dit getal van 14 treden (en 46 registers) wordt ook genoemd in een notitie over het orgel van de Ste. Clotilde in *La France Musicale* van 25 december 1859 (pag. 507). Fenner Douglass begaat een opvallende blunder als hij, kennelijk zonder de discussie op dit punt te kennen, veronderstelt dat het orgel bij de oplevering al 3 pedaalkoppels bezat. Ik heb boven André Marchal geciteerd, die vertelt dat de Tirasse Récit na de dood van Franck is toegevoegd. Marie-Louise Jacquet en Jean Langlais waren zo vriendelijk mij hun visie op dit punt te geven: er bestaat een mondelinge overlevering volgens welke de oorspronkelijke dispositie geen Tirasse Récit bezat; bovendien bewijst Francks schrijfwijze het ontbreken van deze koppel. Wanneer we uitgaan van 14 treden in de oorspronkelijke dispositie, rijst de vraag voor welke bestaande trede deze Tirasse in de plaats is gekomen. Met Marie-Claire Alain neig ik ertoe aan te nemen, dat op de plaats van de Tirasse III er oorspronkelijk een trede heeft gezeten voor het inschakelen van het Grand-Orgue. *Appel Grand Orgue* geheten. Met deze trede kon het hele Grand Orgue naar believen in - of uit geschakeld worden. We vinden op

verschillende orgels van Cavaillé-Coll een dergelijk trede: het in 1862 opgeleverde orgel van de kathedraal in Bayeux bezat dit mechanisme (het Devis voor dit orgel dateert uit het jaar 1859 of 1860²⁵).

Wat tenslotte het vraagstuk van de preciese benaming en de samenstelling van de mixturen betreft, geloof ik dat we hier zullen moeten constateren dat de waarheid niet meer valt te achterhalen.

Noten

- 1) Fenner Douglass, *Cavaillé-Coll and the Musicians*, 2 vols. Raleigh: at the Sunburry 1980
- 2) Flor Peeters, Francks Orgeloeuvre I, in *De Praestant*, 20e jaargang nr 1, febr. 1971, pp. 1 e.v.
- 3) in het tekstboek bij de plaat *Franck, L'oeuvre intégrale pour orgue*, vol. II. Erato, Encyclopédie de l'Orgue 4
- 4) in het tekstboek bij het album *César Franck à Sainte Clotilde*, Jean Langlais aux Grandes Orgues Cavaillé-Coll de Sainte Clotilde
- 5) Jean Huré, *L'Esthétique de l'Orgue*. Paris 1923, p. 81/82
- 6) Félix Raugel, *Les Grandes Orgues des Eglises de Paris et du Département de la Seine*. Paris 1927, p. 205/06.
- 7) F. Douglass o.c. dl. II p. 1335
- 8) in het tekstboek bij haar integrale opname van Francks orgelwerken, verschenen op Erato (1977)
9. o.c.
- 10) Marie-Louise Jaquet, Die Orgelwerke van César Franck. Problemen der Ueberlieferung und Interpretation (II), in *Ars Organi*, Heft 58, 27 Jahrg. 1979, p. 459 e.v. Op pag. 465. noot 16 staat dat het volgende: Der jetzt bei Flor Peeters befindliche Spieltisch zeigt zwar eine „Tirasse Récit“, doch wurde dieser Tritt erst nach dem Tode Francks durch Mutin hinzugefügt, wobei übrigens der bei Cavaillé-Coll übliche Donnertritt („Orage“) geopfert wurde. In een persoonlijke brief aan mij (dd. 27-1-'81) ontkennen Marie-Louise Jaquet en ook haar echtgenoot Jean Langlais het bestaan van een dergelijke trede: „En tout cas il n'y avait pas de pédale d'orage à notre connaissance à Ste. Clotilde.“
- 11) Norbert Dufourcq, *César Franck et la genèse des premières oeuvres d'orgue*. Cahiers et Mémoires de l'Orgue (10), II 1973, no 147 bis, p. 29/30.
- 12) o.c. p. 206
- 13) o.c. dl. I., p. 141
- 14) Louis Toebosch, Misallenia (sic) rondom César Francks orgelwerken, in *Het Orgel*, 75e jaargang, no 9, sept. 1979, p. 305 e.v. Toebosch geeft in dit artikel, naast waardevolle informatie over drukfouten in de editie Durand, een gewetensvolle bespreking van een aantal problemen betreffende de oorspronkelijke dispositie van het orgel in de Ste. Clotilde.
- 15) Douglass o.c. II, p. 1491 (Engelse vertaling I, p. 123)
- 16) Douglass o.c. II, p. 1493 (Engelse vertaling I, p. 124)
- 17) Douglass o.c. II, p. 1494 (Engelse vertaling I, p. 128)
- 18) Douglass o.c. II, p. 1495 (Engelse vertaling I, p. 129)
- 19) Douglass o.c. II, p. 1498-1500 (Engelse vertaling I, p. 135/6)
- 20) Douglass o.c. II, p. 1497 (Engelse vertaling I, p. 134)
- 21) Douglass o.c. I, p. 139
- 22) Léon Vallas, *La véritable histoire de César Franck (1822-1980)*. Paris 1955, p. 139
- 23) Jean Gallois, *Franck*. Paris 1966, p. 64
- 24) Jean Gallois, o.c. p. 139
- 25) zie Claude Noissette de Crauzat, Les Orgues de la Cathédrale de Bayeux, in *Art de Basse-Normandie*, no 59, pp. 9-38.